

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՈՒՍՈՒՄՆ ՅԵՒՐՈՊԱ

(Տես հտ. ԾԱ յէջ 470)

ԼԵԶՈՒՍՔՆՆԱԿԱՆ ուսմանց համար անհրաժեշտ սեպուած էական հանգամանք՝ զարմանալի կերպով միացած կը տեսնուին իմաստուն հայագիտի մը, Հենրիկ Հիւբշմանի վրայ, ի Հումպարանէն Սթրասպուրգի: Ծնեալ յէրֆուրդ Տուրինկիոյ (Բրուսի) ի 1 յուլիսի 1848, վարդապետի աստիճան ստացաւ ի Միւնխէն (1872), իր մէկ բանամրցութեամբն՝ որոյ խորագիրն էր, Երգ գորաստրիս. (Ein zoorastrisches Lied). ու երեք տարի յետոյ ուսուցչաց կարգն ընդունուեցաւ ներկայացնելով Լայքսիկի Համալսարանին Յիշատակագիր (Mémoire) մը Արաբացուց ժամանակի Հայոց պատմութեան վրայ՝ Սերէոսի պատմական գրութեան քաղելով (Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber aus dem armenischen des Sebeos): Սերէոսի բռնագրին տպագրութիւնն եղած էր նախ ի Կոստանդնուպոլիս (1851), և Պատկանեան ֆ. ձեռքով ալ ի Պետրպ. (1862): Եւ որովհետեւ նոյն Պատկանեանի ռուսական թարգմանութիւնն 1879ին հրատարակուած է, նախ քան զայն երեւցաւ Հիւբշմանի երկը, որ նոյն պատմական գործոյն վերջին մասին թարգմանութիւնն էր ծանօթութեամբ: 1873ին Միւնխէնի Ակատեմիոյ իշխատակարանաց իմաստասիրական պատմական շարակարգին մէջ հրատարակեց Հիւբշման իր քանի մը ուսումնասիրութիւնքը Ավեստայի վրայ (Avestastudien) ու Գերման-արեւելեան ընկերութեան օրագրին մէջ քսանեկեցերորդ և քսանութերորդ հատորոց մէջ նոյն գրքին մեկնաբանութիւններ: 1875ին

հրատարակեցաւ իր ընտիր երկասիրութիւնը վարդապետութիւն հոլովմանց (Zur Casus lehre, ի Միւնխէն). որոյ առաջին մասին մէջ հոլովմանց նկատմամբ վարդապետականին պատմութիւնն կ'ընէ. և յերկրորդին՝ թէ որպիսի՝ էր հոլովն հին պարսկերէնի և Աւեստայի լեզուին մէջ, Նախագրութեանց վրայ խօսելով (302-328), առաջ կը բերէ (332-338) հայկական հոլովմանց գրութիւնը, աւելի հետեւելով Լաւերի քերականութեան: Տիւրքիէ ալ այս գրութեամբ վարուեցաւ ի ծանօթութիւնս Պատկանեանի, Հետագոտորիւնք ի վերայ կազմուեցան նայերին լեզուի, ռուս լեզուով գրութեան, Եւսարիստ Բրիւստովի զաղդիական թարգմանութեան հրատարակելոյ յ'Ասիական օրագրի (1868): Հիւբշման 1875ին շարագրեց իր գրութեամբ թէ « Որ տեղին կը գրաւէ հայկականն ի շրջանս հնդիկեւրոպական լեզուաց » (Ueber die Stellung des Armenischen in Kreise den indogermanischen Sprachen), և որ հրատարակուեցաւ ի Իֆ հատորի Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 5-49: Այս գրութեամբ զարագուիս կը կազմէ ի պատմութեան հայ լեզուի ուսումնասիրութեան յեւրոպա, յորում հեղինակը կ'երևնայ ճշմարտապէս գիտուն անձ մը, որ չի դեզելիր իրաց վկայութիւնն ընդունել, թէպէտեւ բռնադատուի անոնցմով իր նախընտրեց կարծիքն փոխել: Գիտութեանց մէջ՝ նախընկալ կարծեաց վրայ հաստատուն մնալը յաճախ խոշորդոտն և արգելք եղած է անոնց յառաջագիտութեան և մարդկային մտաց պար-

գացման: Լեզուաբնութիւնը՝ արդի գիտութիւն մ' է, հազիւ կէս դարու զոյւլթիւն ունեցող ուստի զարմանք չէ որ օր ըստ օրէ նոր գիտեր արտադրելով, կը բռնադատուինք տարբեր արդիւնք յառաջ ածել: Գիտութիւնը Հիւբշմանի երախտապարտ է, որովհետեւ այս ճշմարտութեանց անծանօթ անձ չէ, և ոչ իր կարծեաց հակառակորդները արհամարհող: Իր Հոյովմանց վարդապետականին մէջ Միլլէրի համակարծիք կը թուի՝ թէ հայկական լեզուն երանեան գերդաստանին կը վերաբերի, և կը հերքէ այն տարաւորումները որ կը ան յառաջագայիլ եզական երկրորդ գէմքին ու քանի մը բառից և վերջնորութենէն: Եթէ այս և տառ, կ'ըսէ, կը համապատասխանէ նախնական ատամնային և դրոյն, այս պատճառին համար միայն, հարկ է զատել հայկականն յերանականէն, վասն զի վերջնոյս մէջ և կը փոխուի ի հ. օրինակ իմն ի բառն ափս = զենտ մառնա, եթէ համեմատենք այս բառ յունին կամ լատինին հետ, կը հասնինք անոր մանս (ա) նախնական ձեւոյն, ուր և տառին պահպանութիւնն կը բացատրուի անով որ կը հետեի (անհետացած) ռնգային հնչման մը: Միլլէր համանուն երկասիրութեան մը մէջ հակառակեցաւ Հիւբշմանի կարծեաց, յորում թէպէտ իրեն կը համաձայնի թէ հայերէնը երանեան լեզու մ'է, այլ կը ծագի գաւառաբարբառէ մը որ բաժնուած է նախնական երանականէն, այնպէս՝ ինչպէս բեռաքանդակ արձանագրութեանց պարսկերէնը Աւեստայի լեզուէն. որով հայերէնը դուստր չէ ոչ պարսկականին և ոչ Աւեստային, այլ համաժամանակ քոյր մը երկու երանեան գաւառաբարբառներու:

Քուհնի հանդիսին քսաներորդ չորրորդ հատորին մէջ աւելի ընդարձակ կերպով և ոճով ուսումնասիրեց Հիւբշման երանական լեզուն այլևայլ հետաքրքրական հատուածներով, որոց խո-

րագիրքը մեր ընթերցողաց համար աւելորդ կը սեպենք մէջ բերել, ու անոր ձայնական մէկ տառից տախտակը ներկայացնելով, հետեցուց թէ անով կարելի է որոշել Միլլէրի թէ իւրն է իրաւունք, նկատմամբ տեղւոյն զորարժան է տալ հայ լեզուի, 1876ին Գերման-արեւելեան ընկերութեան օրագրին մէջ (Հատ. Լ. 53-73) նշանակութեաւ արժանաւոր յօդուած մը հրատարակեց Հիւբշման հին հայերէն լեզուի արտաբերութեան և տառագրութեան վրայ. յորում կը խօսի նախ արդի հայերէնի արտաբերութեան կամ հնչման վրայ, և Լիբսիուսի գործածած տառագրութեան իւրն կը քննադատէ, զորոնց ուսումնական գործածեր էր իւր Standard Alphabet գրոց երկրորդ տպագրութեան մէջ, Հիւբշման կարեւոր տեղեկութիւններ կ'ընդունէր յեղուարդայ Սիւվերս, ի հրոչականուն ձայնագիտէն (phonitist) Իենացւոյ, որ նոյն խնդրոցն նկատմամբ խորհրդակցեց եր չորս հայազգի ուսանողաց հետ, որ ի ժամանակին իր քաղաքին համալսարանին մէջ կը սորվէին, Սարգսի Սոյիկեան խարբերացւոյ, Թիֆլիզեցի Աբուբեան Գէորգայ և Յովսեփայ Մատաթեան, երեքն ալ այս օր ուղղիչ Սանասարեան գպրոցի ի Կարին, և Պոգոսի Դելփեան վախճանելոյ: Յիշատակագրին երկրորդ մասին մէջ, հեղինակը կը ջանայ որոշել հին հայերէնին հնչումը ըստ տեղեկութեանց մատակարարելոյ ի հայկական թարգմանութեան քերականութեան Դիոնեսիոսի Թրակացւոյ, և նոյն իսկ հայ այբուբենի հիմանց, և ըստ փոխագրութեան յատուկ անուանց և ուրիշ բառերու ի յունէ ի պարսկականն: Եւ իբրու շարունակութիւն այս աշխատասիրութեան (74-80) ճարտար հնագիրն Վիկտոր Գարթհաւէն, որ մեծ արժանիք և յարգ ունեցող յունական հնագրականի մը հեղինակ է, կը հրատարակէ զհետեւանս իւր համեմատու-

Թեանց հայ պարուբների ընդ տառից
յունաց (Weber den griechischen Ursprung des armenischen Schrift). Եւ
կը հետեցնէ թէ հայ տառից մեծագոյն
մասը կը յառաջագային յունական շղա-
գըէ մը որ Միսրոպայ ժամանակ ի
գործադրութեան էր, և թէ վրաց պար-
ուբներն ալ ուղղակի յունականէն յա-
ռաջ եկած է։ Հանդիսին նոյն հատորին
մէջ քանի մի տեղեկութիւնք կուտայ
երանեան—հայ անուանց վրայ որ կար-
տա, կերտ և գիրդ վերջաւորութիւնն ու-
նին. (օր. Տիգրանակերտ, շինեալի Տիգրա-
նայ և ոչ քաղաք Տիգրանայ), և յէջս
774—779 քննադատութիւն մը կ'ընէ
վիէննական Հ. Սերուլլէ վարդապետ
Տէվրիչեանի Ք տառի ուսումնասիրու-
թեան, և ցուցակի մը զենտ ստուգա-
բանութեանց (վիէննա, 1877)։ Հեղի-
նակին վրայ մեծ հանճար կը նկատէ,
և կը համարի թէ արդի բանասիրու-
թեան ոճոյն և ընթացքին հետեւողու-
թեամբ կրնայ ընտիր բառարան մը
յօրինել հայ լեզուի ստուգաբանու-
թեանց։ Լե հատորին մէջ (1884) կը
սկսի իր Հայկական կոչումած ուսումնա-
սիրութեանց առաջին մասը, յորում
այլեայլ հայ բառերու ստուգաբանու-
թենէն ետքը, կը խօսի Պարսկերէն-
Հայերէն բառարանին վրայ, յօրի-
նելոյ ի Գէորգալդալէ պալատեցոյ և
տպագրեալ համառօտ քերականու-
թեան հետ ի Յակոբայ Տիւզեան (Պու-
լիս, 710 էջք), յորում կայ և ցուցակ
մը 436 պարսիկ—հայ համանշանակ բա-
ռից։ Հայկականք երկրորդ մասին մէջ
(654—664) կը խօսի զանազան սկզբնա-
տիպ և օտար բառից վրայ, երրորդ
մասը հրատարակուեցաւ ի 1882 (հա-
տոր 12, 115—134)։ Երր հետաքննա-
կան յօդուածքն են յորս կը խօսի թէ
ինչպէս հնդկագերմանական և նոյն է
արեւելեան հայ գաղառաբարբառոց ոչ
և ուր վերջաւորութեանց հետ, որոնք
արեւմտեանին մէջ յետադրութիւնք
են, Հնդեւտասաներորդ հատուածին

մէջ կ'ապացուցանէ թէ քերականա-
կան և ոճոյ խորհրդածութիւնք կը բըր-
նագատեն զմեզ նկատել զհայ լեզու
մանուկ թիւն Յայտնութեան գրոց, ժա-
մանակաւ կրտսեր քան զայլ գիրս նո-
րոց կտակարանաց։ Յաւելունք դար-
ձեալ, յամբողջութիւն մեր խօսից, որ
լոնդրայի բանասիրական ընկերու-
թեան 1877 մայիսի 18 գումարման
մէջ (Transaction of the Philological
society for 1877, էջք 64—74) Հիւր-
ման ի ձեռն տարեկան նախագահին,
Հենրիկոսի Սուրի, ներկայացուց մե-
ծապէս հետաքննական տեղեկութիւն
մը ի վերայ յառաջադիմութեան հայ-
կական ուսմանց. « Հայ մատենագրու-
թեան, կ'ըսէ, բազմաթիւ պատմական
յիշատակարանք՝ ումէն լուրջ իմաստնոց
պատուական կ'ընծայեն զայն լեզու-
ի պատմիչք՝ Եկեղեցական պատմու-
թեան նկատմամբ շատ տեղեկութիւն
կուտան, և բազմապատիկ աստուածա-
բանական գրութիւնք՝ Եկեղեցւոյ
պատմիչ ու աստուածաբանի մտադրու-
թեան արժանաւորք են. բաց աստի,
հայ մատենագրութիւնն կու տայ մեզ
յոյն և ասորի գրուածոց թարգմանու-
թիւնք, յորոց ոմանք կորուսեալ բնա-
գրաց պակասութիւնք կը լեցընեն, և
ուրիշներ որ կը ծառայեն անոնց նախ-
կին բնագրին շատ տեղուանք վեր-
ստուգելու »։

Հիւրման 1877ին Սթրասպուրգի
համալսարանին համեմատական բանա-
սիրութեան ուսուցչապետ անուանե-
ցաւ։ Այն միջոցին կը դասախօսէր
յոյն, լատին, գոթական և սանսքրիտ
լեզուաց համեմատական քերականու-
թեան վրայ, ու երբեմն ալ եկեղեցա-
կան սլաւ լեզուին. կը մեկնէր Հնդիկ
հեղինակքը, զՍլեւստա, պարսիկ նոր
լեզուի քերականութիւնք, գերթիոյն
Ֆիրդուսի, հայ քերականութիւնն ու
հեղինակներն, ու լեզուի գիտական
ուսման բարգաւաճմանց վրայ կը խօ-
սէր. այս ճառուած նիւթոց համեմատ

ունկնդրաց թիւը փոփոխութիւն կը կրէր :

Յուցընելով Հիւբշմանի տեսութեանց և գիտութեանց ընդարձակութիւնն ու խորութիւնը, որով մարթէ նմա յուսուցչական ակթոոյ վճիռ տալ հայ լեզուի յատկութեանց, ու մանաւանդ ուրիշ երանեան լեզուաց հետ ունեցած յարաբերութեանց, խօսինք արդ իր մէկ ուրիշ գրուածին վերայ, փոխադրութեան հայկականաց ընդ հոռմէական տառս, որուն մէջ կը ստուգաբանէ աւելի քան զերեք հարիւր արմատական բառս : Այս տեսակէտով եղած հրատարակութեանց առաջինն է Յաղաթս փոխադրութեան երանեան լեզուաց և հայկականին, (Die Umschreibung der iranischen Sprachen und des Armenischen. Լայբցիկ, 1882). Պաւլ Դրլակարտ սաստկաբար հարուածեց այս գրուածք ի Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1883, յէջ 257 294, այս առթիւ յիշելով իմաստնոյն Հիւմբոլդի մէկ խօսքը, որ եթէ աշխարհիս վրայ իրեք միայն գիտունք գտնուէին յունական լեզուով զբաղողք, անոնց երկուքը երրորդին համար պիտի հաստատէին թէ բանէ մը տեղեկութիւն չունի : Արդեօք այս սուր գիտողութիւնը չի՞ կրնար պատշաճիլ հայկականին վրայ եղած ուսումնասիրութեանց ցաւալի վէճերուն : Եմիլ Դըտիլեոն, որ նոյն ժամանակին ի Պետրպուրգ կը գտնուէր, այս առթիւ գրուած մը հըրատարակեց (Die Umschreibung der iranischen Sprachen, Լայբցիկ 1883), որով կը գրուատէ Հիւբշմանի կարծեաց հակառակ Պիշլի առաջարկած փոխադրութիւնը (Bezzens bergers Beitrage, 272..), մինչդեռ հմուտ երանագէտն Բարթոլմէի գոհ եղաւ ցուցընելով (ի Literarischen Centralblatt) որ փոխադրութեան գաղափարականն կը կայանայ առանց ամենեւին փոխադրելուն վրայ : Նոյն է նաև մեր կարծիքն. վասն զի գերագոյն միջոց մ'է խուս-

լու ամէն գծուարութիւններէ, թէպէտ և համոզուած ենք թէ փոխադրութիւնն միշտ հարկաւոր պիտի ըլլայ ցորչափ տպագրողք իրենց գործածութեանն համար չունենան հայկական տառեր : Բաց աստի, խիստ պահանջ մ'է փոխադրութիւնն համեմատական բունասիրութեան հաւասարութիւնն կամ աստիճանները ճշդելու և ստուգելու : Փափաքելի է որ նոյն իսկ հայագայիներ գոհ չըլլան միայն լեզուին ուսմամբ. այլ ջանան աւելիլաւ հասկըցընել օտարաց, և օգտակարագոյն կերպով ներմուծել զայն յուսման գիտութեան լեզուաց : Սակայն հայկական ուսմանց յառաջագիմութեան համար էականն է որ փոխադրութեան հաստատուն կանոն մը ունենայ. հոգ չէ եթէ քիչ շատ անկատար եւս ըլլայ այն : Հիւբշմանի գրութիւնը, հիմայ ամենէն աւելի ընդունելին է բազմաթիւ (եւրոպայի) բանասիրաց, և փափաքելի է որ ընդհանրանայ. վասն զի անով միայն կարելի է վախճան տալ այն խառնափութութեան որ տիրապետած է այս օրս : Եւ Յառաջ քան զամենայն՝ պէտք է այբուբեն մը որ նշան առնչան ներկայացընէ զհայկականն, և ոչ այնչափ կնճռալ, որպէս զի սովորական տպարանական տառք կարող ըլլան բացատրել, իսկ հնչման խնդիրը այլ է. բառական է այնպիսի նշանակներ սահմանել որ ամենուն իմանալի ըլլան, և այս փոխադրութեանց համար գործածուին և հնչման համապատասխանող, թէպէտ և թիֆլիզի կամ Պոլսոյ յատուկ ուսովորական ըլլան, կամ քիչ շատ կարգաւորուած հնչմունք մը, բայց ըստ մեծի մասին տեսական (théorique) հին հայերէնին կամ գրաբարին համար : Եթէ կարելի ըլլայ որ որ և իցէ գաւառաբարբառ ներկայացընէ մասնաւոր ձայներ կամ հնչում, բնականաբար հարկ է այնատեն մասնաւոր ձայնական նշանակք գործածել : Հիւբշման ըստ դասաւորութեան կամ կարգի

միտրոպեան այրուբենի՝ հետեւեալ տառերը կ'առաջարկէ և կը գործածէ. ա. պ. կ. տ. ե. գ. ը. թ. ժ. ի. յ. խ. ս. և այլն :

Բայց արժան է դիտել միշտ որ ամէն տառ բացարձակապէս անփոփոխ համազօր արժէք ունենայ հայ այբուբենին մէջ. Հիւրյմանի առաջարկածին մէջ թէպէտ յունական տառ մը և քանի մի շեշտաւորք գտնուին, պարզ տառերը ամփոփելու օգուտն ունի. ուստի և շատ բանասիրաց համար հաճոյանալով, գործածել սկսան. ինչպէս Բրուկմանն իւր գիրուն Տարեքը համեմատական քերականութեան հնդկագիտական լեզուաց (Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen

sprachen, Սթրասպուրգ, 1886) : Համեմատական բանասիրութեան այս ընտիր, բայց դեռ եւս աւարտ չհասած գրութեան հեղինակ՝ առաջին հատորոյ յառաջորդական մէջ կը յայտարարէ՝ թէ ինչն տակաւին ոչ այնչափ հմտացեալ եւ րանական և հայ լեզուաց ուսմանց մէջ, հետեւող եւեթ է Բարթոլոմէի և Հիւրյմանի կարծեաց : Իրեն արդիւնքն է կարգաւորեալ դասաւորութիւնն նիւթոց, զոր այս երկու հմտից գրութեանքն կը հաւարէ : Բրուկմանն այս երկասիրութիւնն ուսումնասիրելով հարկաւոր ծանօթութիւնն կ'ունենանք այն ջանից նկատմամբ, որ ի շահ են հայ լեզուի բանասիրական ուսման լու գլխաւորութիւն մը տալու :

Շարայարնի

ՀԱՅԲ ԵՒ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

(Տես հտ. ԾԱ յէջ 521)

ԱՐԻԱԿԱՆ Գաղութներու լեզուական մի տեսութիւնն և ընդ մերոյ բաղդատութիւնն տեսնեմք այժմ : —

Հնդկ-Արիականաց լեզուի մնացորդն Rig-Veda (Հրիգ-Վեդայ) սուրբ Գիրքն, որ սակայն բնական լեզուէ տարբեր կը խօսի, բնականն փոխուած է յրնկերային՝ յընտանական, և ուր ուրեմն ի կատարեալ բարբառ : Հնդկ-Արեաց բնական լեզուն կը կոչուի *Prākṛit*, իսկ կատարեալն՝ *Sanskrit* :

« Le mot *Sanskṛita*, (parfait, accompli) est une opposition du terme *Prākṛita* (naturel), qui s'applique à la vieille langue vulgaire. Le Sanskrit était la langue sociale, la langue littéraire; le Prākṛit était la langue courante, la langue juridique, la langue populaire, qui tout d'abord ne fût pas la langue écrite » . (A. Hovelacque, Ling. p. 209) :

Պրակրիտ ռամկականն՝ թէ և ոչ կատարեալ լեզուի, սակայն չէ օրէն կարծելն՝ թէ զբական բարբառոյն հիմն չլինի : Սանսկրիտն նոյն հիմանց վրայ կեցած է՝ օրոց վրայ էր բնականն կամ անկատարն Պրակրիտ. այդ է՝ « mots remplis d'images, produits non par le hasard, mais par la réflexion » . « բնական » զգացմանց հետեւելով : — Իսկ « կատարեալն » (Սանսկրիտ) կը լինէր՝ « pittoresques (mots), constituant à eux seuls toute une poésie descriptive » ... « telle est la langue du Vêda, sans contredit la première de toutes les langues poétiques, et la plus propre à peindre les tableaux de la nature » . (E. Burnouf, Essai, p. 74. 75) : —

C. Cantù ընդհանուր պատմութեանն մէջ կ'ըսէ. « Սանսկրիտ լեզու քան զյունականն աւելի պարզ և աւելի կանոնաւոր է. քան զիտալականն և սպանիականն՝ աւելի համեմա-